

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους, ἐλεγχομένη ὑπὸ τοῦ Κρέοντος, ὅτι, παρὰ τοὺς καθεστηκότας νόμους τῆς πόλεως, δὲν ἐδίστασε νὰ θάψῃ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς, παραβάουσα εἰδικὴν διαταγὴν τοῦ τυράννου, ὁμολογεῖ μὲν ὅτι παρέβη τοὺς νόμους τούτους, καλῶς συνειδῶσα τὴν βαρύτητα τῆς παραβάσεως, ἀλλ' ἔπραξε τοῦτο ἀνωτέρου σκοποῦ χάριν, τῆς πληρώσεως τῶν ἠθικῶν νόμων, τῶν διεπόντων τὴν κοινωνίαν. Ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ταύτῃ, τῆς ἀρνήσεως ὑποταγῆς εἰς σκληρὸν νόμον ὑβρίζοντα τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐκπροσωπεῖται ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις, ἐν κρισίμῳ στιγμῇ διασπῶσα τὰ ὅρια τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, καὶ αἰτιολομένη εἰς τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῶν ὄντων. Ἡ φιλόστοργος ἀδελφὴ κωλύεται ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων, αἰθαριέτως τεθειμένων ὑφ' ἐνὸς τυράννου, ἀλλ' ἐν τῇ συνειδήτῃ αὐτῆς ἐξεγείρεται ὁ φυσικὸς νόμος, ὁ αἰώνιος, πατάσσων πάντα δισταγμὸν, καὶ παρατρύνων αὐτὴν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, μεθ' ὅλας τὰς ἀπαγορεύσεις καὶ τὰς ἀπειλάς ἐφημέρου κοινωνικῆς ἐξουσίας· ὁ θετικὸς νόμος ἀποτρέπει αὐτὴν, ἀλλ' ἐμπνέει καὶ ἐμψυχοῖ ὁ φυσικὸς νόμος, κατισχύων ἐπὶ τέλους ἐν τῇ τραγικῇ ταύτῃ συγκρούσει τοῦ νόμου καὶ τοῦ καθήκοντος. «Ἔστι γὰρ, ὃ μαντεύονταί τι πάντες, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, καὶν μηδεμίᾳ κοινωνίᾳ πρὸς ἀλλήλους ἢ μηδὲ συνθήκη, οἷον καὶ ἡ Σοφοκλέους Ἀντιγόνη φαίνεται λέγουσα, ὅτι δίκαιον ἀπειρημένον θάψαι τὸν Πολυνείκη, ὡς φύσει ὄν τοῦτο δίκαιον :

«Οὐ γάρ τι νῦν γε κάχθεες, ἀλλ' αἰείποτε
ζῆ τοῦτο, κ' οὐδεὶς οἶδεν ἐξ ὅτου ἴφάνη.» 1

Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ τοῦ ποιητοῦ διετυπώθη κατὰ πρῶτον ὁ προαιώνιος ἀγὼν τοῦ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ νόμου, τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων ρευμάτων τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἔμα καὶ ἡ ιδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς προνομίου καὶ θεμελιώδους βλάσεως τῆς κοινωνίας, καὶ ὡς ἀφετηρίας τοῦ καθήκοντος. Παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς καὶ καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀτελεστάτῃ βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἄνθρωπος ἠσθάνθη καὶ συνέλαβεν αἰείποτε τὸ δίκαιον ὡς τινὰ ἀνωτέραν ιδέαν, διέπυσαν τὸν ἠθικὸν αὐτοῦ βίον, κατ' εἰκόνα τοῦ ὁποίου ὁρίζεται καὶ ἀναπτύσσεται τὸ ὑφιστάμενον θετικὸν δίκαιον. Εἴτε ἀπὸ τῆς θεότητος, εἴτε ἀπὸ τινος ἄλλης ἀνωτέρας ἀρχῆς ἀπορρέον τὸ δίκαιον τοῦτο, εἶνε αἰώνιον, πᾶσα δὲ προσβολὴ αὐτοῦ εἶνε ἀρνησις παντός θεμελιώδους κοινωνικοῦ νόμου. Εἰ καὶ διημφισβητήθη πολλάκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὐδέποτε κυρωθὲν ἐπιστήμως ὑπὸ λαοῦ τινός, ἀλλ' ἡ με-

1 Ἄριστ. Ρητορ. Βιβλ. Ι, κεφ. XII.

λέτη της κοινωνίας μαρτυρεί, ότι ενστικτως ή ανθρωπότης αείποτε ἐπίτευ-
σεν εἰς τὴν ὑπερξεν δικαιοσύνης, ἀνεξαρτήτου πάσης τῶν αἰώνων ἐπιρροίας,
διεπούσης τὸν ἠθικὸν κόσμον καὶ χειραγωγούσης τὴν ἱστορίαν.

Ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἠθικῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ τάξεως παρίσταται κατ' ἐξοχὴν
διὰ τοῦ δικαίου, ὡς τοῦ κυριωτάτου μοχλοῦ τῆς κοινωνικῆς εὐκοσμίας· τὸ
δίκαιον τοῦτο δὲν εἶνε ὠρισμένος τύπος, αὐθαριέτως καὶ κατὰ συνθήκην τε-
θειμένος, ἀλλ' ἀπορρέει ἀπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ λόγου, ἀπόλυτον καθ' ἑαυτὸ,
ἐλεύθερον δὲ πάσης αὐθαριείας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν καιρῶν· ἡ νομοθε-
σία δ' αὕτη εἶνε αἰωνία, ἢ αὐτὴ ἐν πάσῃ περιόδῳ τῆς ἱστορίας.

Τὸ ἀπόλυτον τοῦτο δίκαιον ὑφίσταται ἀπανταχοῦ καὶ αείποτε, διεκδι-
κοῦν κῦρος ὑπέρτατον· καθ' ὅσον δὲ θρικμύθει, κατὰ τοσοῦτον ἡ ἀνθρω-
πότης προσεγγίζει εἰς ἀνωτέραν περιοπὴν. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον δὲν πραγματο-
ποιεῖται εὐχερῶς, ἀνωδύνως, ἀνευ προσκομμάτων· ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμε-
ρῶν τῆς ἀνθρωπότητος τεραστίᾳ τελεῖται πάλῃ μεταξὺ φύσεως καὶ ἱστο-
ρίας, ἐκδηλουμένη κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ δικαίῳ: ὁ ἀνθρώπος, ὡς ἀπόλυ-
τον ὄν, ζητεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ πᾶν τὸ ὑπὸ τοῦ λόγου ἐπιτασσόμενον
αὐτῷ· ἀλλ' ἅμα εἶνε καὶ ὄν ἱστορικόν, πεπερασμένον, ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ
δρῶν καὶ ὑφιστάμενον τὴν ἐπιρροὴν τούτων· ἐντεῦθεν ἡ πάλῃ μεταξὺ τῶν
δύο τούτων σημείων τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως: πάλῃ ἐκδηλοῦσα τὴν κοινω-
νικὴν ζωὴν, δι' ἧς, καθ' ὅσον θρικμύθει ὁ λόγος καὶ τὸ πνεῦμα, κατὰ το-
σοῦτον ἡ ἀνθρωπότης καθίσταται ἐλευθέρα, διεκπεύγουσα τὰ θεσμὰ τῆς
ὑλῆς, καὶ πραγματοποιοῦσα τὴν ὑψηλὴν αὐτῆς ἀποστολὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ἐν τῇ πάλῃ ταύτῃ τοῦ δικαίου, τείνοντος νὰ πραγματοποιηθῇ ἐν τῇ ἀπο-
λύτῳ αὐτοῦ οὐσίᾳ κατὰ τῶν παρεντιθεμένων ποικίλων προσκομμάτων, τὸ
λεγόμενον θετικὸν δίκαιον εἶνε ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ποικίλη ἐκδήλωσις αὐτοῦ
καὶ διατύπωσις. Ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ δεδομένον, εἶνε εὐμετάβητον, ὑποκει-
μενον εἰς τὰς ποικίλας περιπετείας καὶ ἀλλοιώσεις τῆς ἱστορίας, ἀφορῶν εἰς
ὠρισμένας σχέσεις καὶ περιστάσεις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἧς ἀλλοιουμέ-
νης ἢ θνησκούσης, ἀλλοιοῦται καὶ τοῦτο ἡ θνήσκει· ἀλλήλοις παραβαλλό-
μενα τὸ φυσικὸν καὶ τὸ θετικὸν δίκαιον, τὸ μὲν εἶνε ἀπόλυτον, ἀναλλοιώτον
καὶ ἀμετάβλητον, τὸ δὲ σχετικόν, πεπερασμένον καὶ μεταβλητόν· τὸ μὲν
καθαρῶς ἀνθρώπινον, τὸ δὲ ἐθνικόν, φυλετικόν, τότε μόνον περιβαλλόμενον
ὑπὸ σχετικῆς ἀληθείας, ὅπότεν ἀπορρέει ἀπὸ τῶν αἰθίων ἀρχῶν τοῦ ἀπο-
λύτου δικαίου, ὅσον συλλαμβάνει ἐν τῇ καθαρῇ καὶ ἀληθεῖ αὐτοῦ φύσει τὸ
ἀνθρώπινον πνεῦμα· οὕτω τὸ θετικὸν δίκαιον εἶνε ἀληθὲς καὶ δύναται νὰ
ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ, ἐπὶ τῷ ὄρῳ μόνον τῆς διαπλάσεως καὶ
διαμορφώσεως αὐτοῦ, συνφθὰ τοῖς αἰωνίοις καὶ ἀναλλοιώτοις νόμοις τοῦ ἀπο-
λύτου δικαίου.

Τοιαύτη ἡ πορεία ἐν γένει τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως· ζωηρὰν, ἀκα-
τάπαυστον ἔχον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν κοινωνιῶν, παρέχει τὴν

πρωτίστην ὄθησιν εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτῶν τελειότητα· ἂν ἡ νομοθεσία ἐνός ἔθνους εἶνε τὸ διδασκτικώτατον τῆς ἱστορίας αὐτοῦ κερφάλκιον, τὸ θετικὸν δίκκιον, τὸ ὑπὸ νομοθέτου τινός τιθέμενον, ἵνα ἐκπληρῆ τὸν σκοπὸν του, δέον νὰ ᾖ ὅταν τὸ δυνατόν τέλειον ἀπεικασμα τοῦ ἀπολύτου δικαίου, ἄλλως εἶνε διαστροφή αὐτοῦ καὶ ἄρνησις· τούτου ἕνεκα ὁ νομοθέτης — ἐν συνειδήσει ἐπιτελῶν τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ — δέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει τὰς αἰωνίους τοῦ δικαίου ἀρχάς, μὴ παραγνωρίζων ἅμικ τὴν κατάστασιν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνίας. Ἐκαστος λαός, ἀναλόγως τοῦ κλίματος ἐν ᾧ ζῆ, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὁποίου διατελεῖ, ἔχει διχρόρον φυσικὴν, πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἰδιοφυῖαν καὶ χαρακτῆρα, ἀναλόγως τῶν ὁποίων διαμορφοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται ποικίλως τὸ ἔθνος αὐτοῦ, ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία, ὁ καθόλου βίος· καὶ οὐ μόνον ποικίλως διαμορφοῦται τὸ δίκκιον, ἀναλόγως πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ ἱστορικὴν ἰδιορρυθμίαν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ στοιχεῖα τινὰ αὐτοῦ μορφοῦνται διχρόρως, ποῦ μὲν τελειότερον, ποῦ δ' ἀτελέστερον, κατὰ τὰς ποικίλας περιστάσεις, ὑπ' αἷ διατελεῖ, καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν καὶ ζωὴν· οὕτως ἄλλως μὲν διαμορφοῦται ἡ πολιτεία, ὁ γάμος, ἡ ἰδιοκτησία, ἡ κληρονομία ἐν τῇ Ἀνατολῇ, καὶ ἄλλως ἐν Ἑλλάδι, Ῥώμῃ, Γερμανίᾳ κ.τ.λ. Πρὸς ἀκριβῆ ὡσαύτως τοῦ θετικοῦ δικαίου κατανόησιν, ἀπαιτεῖται ἡ σπουδὴ τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ λαοῦ προσόντων, τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ζωῆς, τῆς κοινωνικῆς συστάσεως· τότε δὲ μόνον δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλῆ καὶ βέβαια περὶ αὐτοῦ συμπεράσματα.

Ἡ ἱστορικὴ καὶ θετικὴ ἀνάπτυξις τοῦ δικαίου δέον νὰ διατελῆ σύμφωνος ἀείποτε πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν καὶ κοινωνικὴν τοῦ λαοῦ μὴρρωσιν καὶ ἀνάπτυξιν, ἐν γένει πρὸς τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ· λαοὶ πνευματικοὶ ἢ ὑλιστικοὶ ἀναπτύσσονται τὸ δίκκιον αὐτῶν ἀναλόγως, ἐπιβάλλοντες οὕτως εἰπεῖν τὸν τύπον τῶν ἰδίων ἐνστίκτων καὶ τάσεων· ἀλλ' ἀείποτε τὸ φυσικὸν δίκκιον δέον νὰ ᾖ ὁ γνώμων ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ θετικοῦ δικαίου, συντελοῦν εἰς τὴν ἀποβολὴν πάντων τῶν παρεσχάκτων καὶ ἐσφαλμῆνων αὐτοῦ στοιχείων, προχρον δὲ τὰ λογικὰ καὶ κοινωφελῆ, καθότι δυνατόν δίκκιον τι νὰ φαίνεται ὀρθόν μὲν καὶ δεδικαιολογημένον, ψευδὲς ὃν ἐν τούτοις· τότε δ' ἐν γένει εἶνε τέλειον, ὅπταν ἱστορικῶς τε καὶ φιλοσοφικῶς δύναται νὰ συμβιβασθῆ, ἐπερχομένης συνεννοήσεως καὶ ἐξισώσεως τῶν δύο τούτων δημιουργικῶν αὐτοῦ στοιχείων. Ποσάκις δὲν ἐξεδηλώθη ἐν τῷ βίῳ, δι' ὅλης τῆς βίαις τῶν παθῶν καὶ τῶν ἀντιθέτων συγκρούσεως τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἡ τοιαύτη πάλη τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ! αἱ στιγμὰὶ αὗται εἶνε ἀληθῶς τὰ τραγικὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἅμικ καὶ τὰ δημιουργικὰ ἢ ἱστορικὴ ζωὴ τῶν λαῶν εἶνε ἡ ἐκδήλωσις συγκρούσεως ἀντιθέτων δυνάμεων, ἡ πάλη αὗτη εἶνε συνέπεια ἱστορικῆς ἀνάγκης· ἡ ἔλλειψις πάσης ἐπαναστατικῆς πνεύσεως ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν εἶνε κοινωνικὸς θάνατος· τοῦτο δὲ βλέπομεν ἐπαναλαμβάνομενον καθ' ἕνα

στην· μία ιδέα ζητεί να κατισχύση τῆς ἐτέρας· αἰσθάνεται ἑαυτὴν ἀρκούντως ἰσχυρὰν διὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ· ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη οὔτε ἀνωδύνως οὔτε ἀναιμάκτως τελείται· αἱ δύο ἀντιθέσεις δεόν να παλαίωσι, να καταγωνισθῶσιν ἀλλήλας, μέχρις οὔ ἐπέλθῃ ἡ συνδιαλλαγή, ἡ σύνθεσις, ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία. Ἡ πάλῃ αὕτη διευτυπώθη πλέον ἢ ἅπαξ ἐν τῇ ἱστορίᾳ· ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος βλέπομεν αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν μεταξὺ Ἀριστοφάνους, Σωκράτους καὶ τῶν Σοφιστῶν· τὸ ἱστορικὸν δίκαιον διεκδικεῖται ὑπὸ τοῦ μεγίστου τῶν ἀρχαίων κωμικῶν, κεραινοβολοῦντος ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς ἐθνικῆς σκηνῆς τοῦς περὶ τὸν Σωκράτη καὶ τοῦς σοφιστάς, ἀμφισβητοῦντας τὸ ἱστορικὸν δίκαιον, δημιουργοῦντας δὲ τὴν πολιτικὴν κοινωνικὴν ἀ priori· καὶ πάλῃ τὸν μὲν Σωκράτη ἐφεκτικὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, οἷοι ἐκπροσωποῦντα τὴν δεξιὰν πτέρυγα τῆς σχολῆς, κατὰ τινα νεωτερικωτέραν φρασεολογίαν, τοῦς δὲ τὴν ἄκρην ἀριστερὰν, ἀπολύτως, χάριν τῆς καταστρεφῆς, καταστρέφοντας καὶ ἐκ τοῦ προχείρου δημιουργοῦντας τὸν ἠθικὸν κόσμον. Οὕτω, κατὰ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν, ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἐν Ῥώμῃ, συγκρούονται ἀλλήλοισι οἱ περὶ τὸν Capito καὶ Labeo, ἡ ἱστορικὴ παράδοσις, ἡ συντήρησις, καὶ ἡ ἐλευθέρως φιλοσοφικὴ τοῦ δικαίου ἀποψις· ὀλίγω δὲ βραδύτερον τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ τὸ χριστιανογερμανικὸν πνεῦμα· ἀλλὰ πρὸ παντός βλέπομεν τὴν πάλῃ ταύτην ἱστορικὸν καὶ φιλοσοφικὸν δικαίου περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος καὶ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ ἐνεστῶτος αἰῶνος, μετὰ τὴν ἀναστάσιν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως· τὸ φιλοσοφικὸν δίκαιον ἡζίου ν' ἀπορροφήσῃ πᾶσαν ἱστορικὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ παράδοσιν καὶ ἰσχὺν, καθυποτάσσον αὐτὴν ὑπὸ τοῦς κανόνας του· ἡ τάσις δ' αὕτη διεφαίνετο ἐν τῇ ἀνατροπῇ παντός καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθεστῶτος. Σύμπας ὁ ἠθικὸς ἐν τῇ κοινωνίᾳ κόσμος ἔδει να καταστραφῇ ἐκ θεμελίων κατὰ τὰς ἀρχὰς ταύτας, τὰς μετὰ τοσαύτης εὐγλωττίας καὶ διαλεκτικῆς ἀναπτυχθείσας ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Ρουσσώ, ἕτερον δὲ ν' ἀνεγερθῇ οἰκοδόμημα, συνωδὰ τοῖς ἐπιτάγμασι τοῦ ἀπολύτου λόγου· ἀλλὰ ταχέως κατεδείχθη, ὅτι εἶνε μὲν δυνατὴ ἡ ἀνατροπὴ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ εὐχερῆς ἡ δημιουργία· ἡ γαλλικὴ ἐπανστάσις, ἐν ταῖς κρισιμωτάταις στιγμαῖς τοῦ πνευματικοῦ αὐτῆς ἰλίγγου, ζήτησασα ν' ἀνακαινίσῃ τὸν ἀρχαῖον κόσμον αὐτοσχεδίως, ἐν μιᾷ στιγμῇ, καὶ να διαγράψῃ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τῶν δέλτων τῆς ἱστορίας, ὡς μάταιον ἱστορικὸν ὄνειρον, ἀλλὰ παραπλανηθεῖσα ταχέως εἰς ἀδιεξίτητον λαθύρινθον, κατεφωρήθη ἐν ὅλῃ τῇ ἀδυναμίᾳ καὶ τῇ οὐτοπίᾳ τῶν σκέψεων αὐτῆς· ὁ καταστρέφων τὸν ναὸν ἐντὸς πέντε ἡμερῶν, δὲν δύναται ἐν ἄλλῳ τόσῳ χρόνῳ καὶ ν' ἀνοικοδομήσῃ αὐτόν· πᾶσα κοινωνικὴ ἢ ἱστορικὴ δημιουργία δεῖται χρόνου καὶ ἐργασίας ὁλοκλήρων γενεῶν, οὐδ' εἶνε ἔργον ἑνὸς ἢ εὐαρίθμων ἀτόμων· ἡ δ' αὐτοσχεδίως σύλληψις καὶ πραγμάτωσις αὐτῆς εἶνε ἐπιχειρήσις, ὑπερβαίνουσα τὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Οὐδεὶς

λαὸς ἐδημιούργησεν αὐθαιρέτως τὰ κοινωνικά καὶ πολιτικά αὐτοῦ καθεστῶ-
 τα, ἅτινα ὑπῆρξαν ἀποτελέσματα τοῦ ἰδίου αὐτοῦ χαρακτῆρος, ἱστορικῶν
 παραδόσεων καὶ ἐθνικῆς δοκιμασίας. Οὕτως ἀνεγνωρίσθη μετ' ὀλίγον καὶ
 διετυπώθη σαφέστερον, κατόπιν τῶν οἰκτρῶν ἀποτυχιῶν τῆς ἐπαναστάσεως,
 ζητησάσης ἐν τῇ στιγμῇ ν' ἀνκακινήσῃ, ἀναδημιουργοῦσα τὰ πάντα, ἢ ἀνω-
 τέρα ἐκείνη, οἷονεὶ ἀσυνείδητος καὶ ἀπόκρυφος δύναμις, ἢ ἐν τῇ συνειδήσει
 τῶν λαῶν ἐδράζουσα, ποικίλως δ' ἐπιδρῶσα ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων
 καὶ περιπετειῶν αὐτῶν, τὸ δὲ δίκαιον διεξεδικήθη ὑπὸ τῶν περὶ τὴν ἱστο-
 ρικὴν σχολὴν, ἀπὸ τοῦ *Burke* μέχρι τοῦ *Savigny*, οὐχὶ πλέον ὡς ἀπόλυτον
 παραγόμενον τῶν νόμων τῆς σκέψεως, ἀλλ' ὅπως ἡ γλῶσσα, ζωηρὸς παρά-
 γων, παρακολουθῶν ἀείποτε τὴν κοινωνικὴν πρόοδον τῶν λαῶν, συνδεόμενος δὲ
 μετὰ τῶν ποικίλων αὐτῶν σχέσεων καὶ ἐκπροσωπῶν τὴν κίνησιν τῆς ἱστο-
 ρίας· ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἡ ἀντίδρασις ὑπερέβη τὰ ἐγκαυμένα: αἱ παρεκτρο-
 παὶ τῆς ἐπαναστάσεως ἐπήνεγκον ζωηρὰν κατ' αὐτῆς ἐξέγερσιν καὶ ἐν τῇ
 ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τὸ δὲ τέως μῖσος κατὰ παντὸς ἄρχοντος ἐν
 τῷ βίῳ ἱστορικοῦ καθεστῶτος, μετεβλήθη αἴφνης εἰς ἀποστροφὴν πάσης
 ἐλευθέρως καὶ ἀνεξαρτήτου τοῦ πνεύματος συλλήψεως καὶ δημιουργίας· οὕτω
 κατίσχυσαν μετ' ὀλίγον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ θεολο-
 γικὴ σχολή, οἱ περὶ τὸν Δεμαῖτρον καὶ τὸν Γκέντζ, μηδὲν ἀνεχόμενοι ἐν τῷ
 βίῳ, ἔξω τῆς αὐθεντείας καὶ τῆς παραδόσεως. Ἐντεῦθεν πάλιν μεταξὺ λαῶν
 καὶ κυβερνήσεων, ἀγὼν τῆς προόδου κατὰ τῆς στυμιότητος καὶ τῆς συν-
 τηρήσεως, ἀγὼν διεξαγόμενος καθ' ἑκάστην ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἥτις εἶνε τὸ δη-
 μιούργημα τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων τάσεων τοῦ πνεύματος, ἀλλ' ὅστις
 ἀγὼν ποτὲ μὲν σφοδρότερον, ποτὲ δ' ἡρεμώτερον διεξαγόμενος, ἀποτελεῖ τὴν
 κίνησιν καὶ τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας. Μόνον ὅτε ἡ σχολὴ τοῦ Ἐγέλου
 κατὰ πρῶτον, ἐν τῇ ἀκμῇ ἔτι αὐτῆς καὶ τῇ δημοτικότητι, βραδύτερον δὲ
 ἡ τοῦ *Crause*, καὶ οἱ κατ' ἀνόλογον πνεῦμα περὶ τοῦ δικαίου φιλοσοφήσαν-
 τες, ἐπῆλθον συμβιβαστικοὶ τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων ροπῶν τῆς ἱστορικῆς
 κινήσεως, ἐφάνη ὅτι γαλήνη τις ἔμελλε νὰ διαδεχθῇ τὴν καταιγίδα, καὶ ἡρε-
 μίᾳ σκέψεως τὸν παροξυσμὸν τῆς συζητήσεως καὶ τῆς πάλης· ἀπασαὶ αὐταὶ
 αἱ σχολαὶ ἐσεβάσθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον τὴν ἱστορίαν, οὐδ' ἤρνη-
 θησαν τὰ δίκαια αὐτῆς, ἀλλ' ἅμα ἀνεγνώρισαν καὶ τὸ ἐξ ὑποκειμένου στοι-
 χεῖον, τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ἐν πάσῃ ἱστορικῇ δημιουργίᾳ· ἡ δὲ θεωρία αὐ-
 τῶν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι διὰ τῆς διαδοχικῆς μᾶλλον ἐξελίξεως
 καὶ προόδου, ἢ διὰ τῆς ἐπαναστάσεως, κατορθοῦται εὐχερέστερον καὶ σκοπι-
 μώτερον ἢ ἐν τῇ ἱστορίᾳ σκοπούμενη πληρესτέρα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον
 ἐντελέχεια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἄλλ' ἡ πάλιν ἐξακολουθεῖ εἰσεῖτι, ἂν οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς βίας καὶ σφο-
 δρότητος, ἀλλὰ μετὰ τῆς αὐτῆς ἀφοσιώσεως· ὑπὲρ πάσαν ἄλλην ἐποχὴν ἡ
 ἡμετέρα εἶνε ἐποχὴ κριτικῆς καὶ ἀναλύσεως, τεινούσης νὰ ὑποβάλλῃ τὰ πάν-

τα ὑπὸ τὸν δοκιμαστήριον λίθον τῆς ἐρεῦνης. Ἄς ἀναπτύξωμεν λοιπὸν εὐρύτερον τὸ ζήτημα :

Τὸ φιλοσοφικὸν δίκαιον, τὸ ἐξ ὑποκειμένου τοῦτο τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατασκευάσμα, ἀπόλυτον διεκδικοῦν κῦρος καὶ παραγνωρίζον τὰ ὄρια καὶ τὸ κῦρος τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου, ἀξιοῖ νὰ μεταβῆ δι' ἐνὸς συλλογισμοῦ, διὰ τῆς διαλεκτικῆς, πᾶν τὸ ὑφιστάμενον ἐν τῇ κοινωνίᾳ, καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἕτερον ἀπολύτως, ἐν τῇ ὑπερφυσίᾳ αὐτοῦ φαντασιογραφοῦν κοινωνικόν τι *Eldorado*, μεγαλοπρεπῆ ἴσως οὐτοπίαν, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ σκέψει ὑπάρχουσαν, οὐδεμίαν δ' ἔχουσαν ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν· οὕτως, ὁ κοινωνισμὸς, ἀρχαῖος τε καὶ νεώτερος, εἶνε μίαν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς τάσεως ταύτης, ἥτις ἐπεφάνη ἰδίᾳ ἀείποτα ἐν χρόνοις κοινωνικῶν κρίσεων, προοιμίῳ δὲ νέας ἱστορικῆς συνθέσεως καὶ δημιουργίας· ἀδικησάντων ἐπὶ τῇ ἠθικῇ ἢ πνευματικῇ λαοῦ τινὸς ἢ κοινωνίας μορφώσῃ καὶ συνειδήσει, λαμβάνει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν *in abstracto*, ὡς κατ' ἰδίαν βούλησιν ἀποκλειστικῶς ὑφιστάμενην καὶ δρῶσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, οὐχὶ δ' ὡς κατ' ἀνάγκην παραγόμενον κοινωνικοῦ βίου καὶ ἀγῶνος, καθὰ προσξέει τὸ ἱστορικὸν δίκαιον, ἀποδεχόμενον τὴν ἰδέαν βαθμολογικῆς τοῦ δικαίου προσόδου, ἐλαχίστην ἢ οὐδεμίαν ἐξασκοῦντος ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Ἄλλὰ καὶ τὸ ἱστορικὸν δίκαιον ὑπερβάλλει τὰ διαγεγραμμένα αὐτῷ ὄρια, ἀρνούμενον καὶ ἀξιοῦν νὰ ἐξοστρακίσῃ πᾶσαν ἐκ τοῦ προτέρου δημιουργικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δικαίου, φρονοῦν ὅτι δὲν εἶνε ἀπέκασμα καὶ ἀντίτυπον αἰωνίου τινὸς νόμου, ἀλλὰ τυχαία τις ἐκδηλώσις τῆς ἱστορικῆς τῶν λαῶν προόδου, ἀσυνειδήτως ἀναπτυσσομένη, οἶονεῖ ἐν φυσικῇ τινὶ διαδοχικῇ μεταμορφώσει, οὐχὶ δὲ κατὰ φυσικοῦς νόμους λελογισμένης διαλεκτικῆς ἐξελίξεως, ἢ δὲ φιλοσοφία, ὁ ἀνθρώπινος τουτέστι λόγος, ζητοῦσα ἀπόλυτόν τι, ἐπιζητεῖ τὸ δυσπραγματοποίητον, τὴν χίμαιραν. Ἄλλὰ μὴ ἡ φιλοσοφία δὲν ζῆ, δὲν συγκινεῖται καὶ δὲν δημιουργεῖ ἐντὸς τῆς αὐτῆς κοινωνίας, τὰ δὲ πορίσματα αὐτῆς δὲν εἶνε πορίσματα τῆς ἱστορικῆς τῶν λαῶν ἀναπτύξεως, ὧν ἐκπροσωπεῖ αὕτη τὴν ἀνωτάτην ἀνάπτυξιν καὶ βελτίδαν ; βεβαίως πολλάκις αὕτη πτερυγίσασα ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ προσήκοντος, καὶ ἐμπιστευθεῖσα πέρα τοῦ δέοντος εἰς ἐχυτὴν, παραγνώρισε τὴν αὐτῆς ἀποστολὴν, συλλαβοῦσα φαντάσματα καὶ ἐκλαβοῦσα αὐτὰ ὡς πραγματικότητα· τοῦτο ἔπραξεν ὁ Πλάτων ἐν τῇ *Πολιτείᾳ*, τοῦτο Θωμάς ὁ Μῶρος ἐν τῇ *Οὐτοπίᾳ*, τοῦτο ὁ Ἰωάννης Ἰάκωβος Ρουσσώ ἐν ταῖς λαμπραῖς ἀλλὰ παραδόξοις αὐτοῦ περὶ κοινωνίας βιβλίαις· ἀλλὰ καὶ τὰ τοιαῦτα κατασκευάσματα τοῦ πνεύματος, εἰδωλα σκιῶδους κόσμου, ἀκριβῶς μελετώμενα καὶ κατανοούμενα, οὐδὲν εἶνε ἕτερον ἢ ἡ ἄκρα ἰδεοποίησις θετικῶν τινῶν τῆς ἐποχῆς τάσεων καὶ πόθων.¹ Ἐκ τούτου ἔπεται

¹ Ἡ *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος, μεθ' ὅλας αὐτῆς τὰς ὑπερβολὰς, ἐκπροσωπεῖ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς τάσεις τῆς σπαρτιατικῆς ἐν Ἀθήναις μερίδος· εἶνε ἐν γένει ἰδεοποίησις δωρικῆς πολι-

Ἡ ἀλήθεια ἐγκείται ἐν τῷ μέσῳ· τὸ δίκαιον δὲν εἶνε οὔτε καθαρῶς ἀπόλυτον, οὔτε ἀπολύτως σχετικόν· ὁ δὲ φιλόσοφος, καθὼς καὶ ὁ νομοθέτης, δέον νὰ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν ἀείποτε τὸ ἱστορικῶς ἀναπτυχθὲν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θετικὸν δίκαιον, πόρισμα ὃν μακρῶς τοῦ ἡκοῦ ἐργασίας καὶ δοκιμασιῶν, ὅπως καὶ ὁ νομομαθὴς, ὁ κεκλημένος νὰ ἐρμηνεύσῃ ἢ ἐφαρμόσῃ τὸ θετικὸν δίκαιον, νὰ μὴ ἀγνοῇ οὔτε παραγνωρίζῃ τὸ ἀπόλυτον δίκαιον, συνωδᾷ τῷ ὁποίῳ δέον νὰ πραγματοποιηῖται τὸ θετικὸν δίκαιον, μὴ καταχρῶμενον τῆς ἀποτολῆς αὐτοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ταῦτα δὲν ἠμέλησαν νομοθεταὶ τινὲς νὰ ὀρίσωσιν· ἀληθῶς, τὸ θετικὸν δίκαιον δέον νὰ ᾔνε λογικόν, τουτέστι φιλοσοφικόν, τὸ δὲ φιλοσοφικὸν θετικόν, δυνάμενον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων.

Πρὸς τὸν ὕψιστον αὐτῆς σκοπὸν, πρὸς τὸν πολιτισμὸν, βέλναια ἢ ἀνθρωπότης, ὀφείλει νὰ ἐμπνέηται ὑπὸ τοῦ ἀπολύτου δικαίου, τοῦ ἀρχεγόνου, ὃ οὐδεὶς οἶδεν ἐξ ὅτου ᾔρανη, καθιστᾶμενον θετικὸν διὰ τοῦ χρόνου δίκαιον· ἡ ἱστορία δὲν εἶνε τὸ μακρὸν καὶ τεταραγμένον ὄνειρον τῆς ἀνθρωπότητος, ἀσυνείδητον δημιουργήμα τῶν τυρλῶν δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας· ἐν τῇ μεγάλῃ αὐτῆς φυσιογνωμίᾳ δέον ν' ἀποτυπῶται βελῶς τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ παρελθόντος, ἄλλως εἶνε ἄμορρος καὶ διαρκῆς σειρά γεγονότων τυχαίων, ἐστερημένων λογικῆς συγκρίσεως καὶ ἐξκρτήσεως, καὶ ἄνευ σκοποῦ καθωρισμένου παρερχομένων.

Ἐρρέθησαν ἀρκοῦντα, ἀλλ' οὐχὶ ἴσως ἱκανὰ, πρὸς ἐρμηνείαν καὶ διαφώτισιν τοῦ μεγάλου τούτου κοινωνικοῦ μυστηρίου, τοῦ ἀπασχολοῦντος τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡμερῶν. Ἀλλ' ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐποχῇ, τοῖς χρόνοις τούτοις καθολικοῦ διαταγμοῦ καὶ ἀμυρβολίας, ἢ ἀρνήσεως τοῦ δικαίου, ὡς ἀπολύτως ὑπάρχοντος, καὶ ἡ διαμφορῶν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἐμελλον ν' ἀπασχολήσωσι καὶ τὴν ἐπιστήμην ἐκείνην, ἥτις, ἀρνούμενη πᾶν τὸ μὴ ὑποπίπτον ἀμέτῳ εἰς τὰς αἰσθησεις καὶ μὴ ὃν πόρισμα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς παρατηρήσεως, διαμφορῶνται τὴν ἀνωτέραν καταγωγὴν τοῦ δικαίου, κηρύττουσα αὐτὸ θέσει καὶ μὴ φύσει ὀριστῶμενον, ἀθάλαστον τῆς κοινωνίας δημιουργήμα, δυνάμενον νὰ μεταβληθῇ ἐν πάσῃ στιγμή, κατὰ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἡμέρας· καὶ τοῦτο δὲν συμβαίνει κατὰ πρῶτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ· εἶνε δὲ σύμπτωμα ἀνκλύσεως τὸ μὲν, νέας δὲ κοινωνικῆς συνθέσεως ἀφ' ἑτέρου. Δὲν ἀποδυσπετοῦμεν λοιπὸν, ὀπισθοχωροῦντες πρὸ τοῦ βραχδαιῶς κατερχομένου ρεύματος τῶν καιρῶν· τούναντίον, λαμβάνομεν τὴν τόλμην ν' ἀντιστῶμεν κατ' αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ πίστει ὅτι τὸ ἐμπειρικὸν τοῦτο τῆς καθ' ἡμᾶς ἐποχῆς ρεῦμα ἔσται πρόσκαιρον, νέας μετατίνος ἀνατολικῆς ἐπιχρώσεως· ὁ Μῦθος ἐκπροσωπεῖ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἰδεώδη τῆς Ἀναγεννήσεως, περὶ τὴν λήξιν τῆς ὀπείας ἡλικίας, ὁ δὲ Ρουσσὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 18ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον κυροῦνθὲν καὶ βλαστῆσαν ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ τελευταίου τούτου καὶ τῶν περὶ τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, ἐπήνεργεν ἐπὶ τέλος τὴν μεγάλην ἐκρηξίν τοῦ 1789.

δὲ ἰδανιστικὴ ἀντίδρασις προπαρασκευάζεται αὐθις ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ἣτις, ἦκιστα παραγνωρίζουσα τὰ ἱστορικὰ δίκαια, ὡς καὶ τὰ πορίσματα τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως, λαμβάνουσα δὲ ὑπ' ὄψει *speculative Resultate nach inductiv naturwissenschaftlicher Methode*¹, κατὰ τὸ πρόγραμμά ἐνὸς τῶν πρωτίστων συγχρόνων φιλοσόφων, συνδυάζουσα τὰ ἀντίθετα, θέλει προπαρασκευάσει νέαν συνθετικὴν περίοδον τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνίας.

Φιλοσοφικὸν καὶ θετικὸν δίκαιον, ἀμφοτέρω ἐναρμονίως ἐκπληροῦντα τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν, συμπληροῦσιν ἄλληλα: τὸ πρῶτον, διακινεῖ ἀπαντας τοὺς κλάδους τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὡς ἀναγκαίως αὐτοῦ ἐκδηλώσεις, δὲν ἀπορροφᾷ αὐτὸ καθ' ὅλα κληρίαν, ἀλλ' ἐπιτρέπει τὴν ἰδίαν τοῦ θετικοῦ δικαίου ἱστορικὴν μορφήν καὶ προσωπικότητα. Ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν ἐν γένει συναντῶμεν τὸν διττὸν τοῦτον τύπον: τὸν καθαρῶς ἀπόλυτον, τὸν ἀνθρώπινον, καὶ τὸν σχετικόν, τὸν ἐθνικόν· τοῦτο δὲ τὸ φαινόμενον παρατηροῦμεν συμβατικῶς ἰδίως ἐν τῷ δικαίῳ, ἀναπτυσσομένῳ κατὰ τὰς δύο ταύτας ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὴν καθολικὴν, τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν μερικὴν, τὴν ἐθνικὴν· ἀλλ' ἀμφοτέρω αὐτὰ ἀί σχέσεις δέον νὰ συνδέωνται ἀλλήλαις, ἀμοιβαίως ἀναπτυσσόμεναι. *Et la patrie et l'humanité*· τί εἶνε τὸ ἄτομον ἄνευ τῆς πατρίδος; τί ἡ πατρίς ἄνευ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας; κενὰ, μεμονωμέναι ἐκφράσεις, προωρισμέναι ν' ἀποθάνωσιν ἐν τῇ πνιγνῆ ἀτμοσφαιρᾷ τοῦ ἐγωϊσμοῦ ὑπὸ συγκοπῆς, ἐλλείψει ὀρίζοντος καὶ ἄνευ φωτὸς καὶ ἀέρος· ἀνθρωπότης ἐν τῇ εὐρυτάτῃ αὐτῆς ἐκφράσει, ἄνευ τῆς πολλαπλότητος ἐθνῶν, εἶνε ἀφηρημένη ἔννοια, φανταστικὸν ἴνδαγμα ἐν τῇ κεφαλῇ φιλοσόφου, οὐδεμίαν δυναμένη νὰ ἔχη ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ πραγματικότητα· ἀλλ' ἅπασαι αὐτὰ ἀί σχέσεις, ἀί ἀπόλυτοι καὶ ἀί σχετικαί, ἀί καθολικαὶ καὶ ἀί μερικαί, μόνον διὰ τοῦ δικαίου δύνανται νὰ διατυπωθῶσι καὶ νὰ διαρρυθμισθῶσι προσηκόντως, τοῦ δικαίου, ὡς τῆς ἀληθεστέρως ἐκφράσεως τῆς κοινωνικῆς ἰδέας καὶ τοῦ ἰσχυροτάτου μοχλοῦ τῆς ἀνθρωπίνης προόδου. Ἄρκεϊ ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς ἱστορίας, πρὸς πληρεστέρων τοῦ φαινομένου τούτου κατανόησιν: Ἄφ' οὗτου — ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως — ἐχειραφετήθη τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ ἐξηγέρθη ἡ συνείδησις αὐτοῦ, τὸ δὲ κῦρος καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ διεδέχθη ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἔρευνα, πλεῖστα ζητήματα, σκοτεινὰ τέως καὶ ἀμφίβολα, τὰ μέγιστα διηυκρινίσθησαν, νέα δὲ ἱστορικὴ περίοδος ἐνεκαινίσθη, ἐν ἣ τὸ δίκαιον πρωταγωνιστεῖ κατ' ἐξοχὴν· οὕτως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν εὐρυτέρων καὶ κοσμοπολιτικωτέρων ἀρχῶν λύονται ὡς δὴ ποτε σήμερον τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, τῆς ἀτομικῆς ἀπόψεως τῶν ἐθνῶν ἢ τῶν ἀτόμων ὑποχωρησάσης εἰς τὰ καθολικώτερα συμφέροντα τῆς κοινωνίας. Τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοινωνία,

¹ Θεωρητικὰ συμπεράσματα κατ' ἐπαγωγικὴν φυσιολογικὴν μέθοδον. Hartmann's Philosophie des Unbewussten.

ἀρχαί πολέμιαί τέως κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἔδωκαν τὴν χεῖρα, στοιχεῖα ἤδη συνδιαλλαγῆς καὶ προόδου, παρέχοντα ἀμοιβαίως τὴν ὄθησιν εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν δεξιάν τῆς ἀνθρωπότητος· τὸ θετικὸν δίκαιον, διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ φυσικοῦ, κατέστη ἀληθῶς ἀνθρώπινον· ὑπὸ τὰς ἀρχὰς δὲ ταύτας συντάσσονται καὶ ἀνακηρύσσονται οἱ κώδικες τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν· βαθύ, ζείδωρον κοσμοπολιτικὸν πνεῦμα διαπνέει τὰς διεθνεῖς σχέσεις, καὶ ὅ,τι ἄλλοτε οὐτοπία ἐθεωρεῖτο, λαμβάνει σήμερον ἀληθῆ ὑπόστασιν καὶ πραγματικότητα· ἡ δὲ πολιτεία, δι' ἧς ἐκπροσωπεῖται ἐν τῇ ἐξωτερικωτέρᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ τὸ δίκαιον, δὲν εἶνε πλέον ὁ ἀνθρωποβόρος ἐκεῖνος Μολόχ τῆς παρελθούσης, πρὸ τοῦ ὁποίου γονυπετεῖ, ἀποκαρτεροῦσα χωρὶς ψυχὴν καὶ συνείδησιν πάντα ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ ἀτομικότητα, ἀλλ' ὄντως, ἵνα μεταχειρισθῶ τὴν ἐκφρασιν τοῦ Ἑγέλου, ὁσημέραι καθίσταται τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικότητος.

Μετὰ τὰ εἰρημμένα, κατὰ δὴλον ὁποῖα ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ δικαίου, καὶ ἡ πλήρης αὐτοῦ κατανόησις καὶ ὡς ιδέας καὶ ὡς ἐπιστήμης. Ἡ σπουδαιότης πάσης ιδέας ἢ ἐπιστήμης καταλογίζεται ἐκ τῆς μικρᾶς ἢ μεγάλης ὠφελείας, ἣν παρέχει, ἐκ τοῦ σκοποῦ, ὃν διώκει, καὶ ἐκ τοῦ ἀντικειμένου, ὃ πραγματεύεται. Ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶνε ἀφηρημένη φαντασμαγορὶα σχολαίων πνευμάτων, ματαίων ιδεολόγων, ἀσκόπως μετεωρολεσχούντων, οὔτε εἶνε τοιαύτη μόνον πᾶν τὸ θετικῆς ὠφελείας πρόξενον. Ἐν μέσῳ τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τοῦ αἰῶνος, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα πρωταγωνιστεῖ, ἡ ἀληθῆς ἐπιστήμη, ἀνταξία καθισταμένη τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς, λαμβάνει ἄμεσον καὶ ἐνεργὸν μέρος, ζωηρὰν ἐξασκοῦσα ἐπίδρασιν ἐν τῇ ἱστοριοδρομίᾳ τοῦ πνεύματος, διότι πᾶσα ἐπιστήμη, καθ' ὅσον σχετίζεται πρὸς τὰ ὑψίστα τοῦ κοινωνικοῦ βίου συμφέροντα, κατὰ τοσοῦτον εἶνε σπουδαιότερα, μᾶλλον δ' ἐνδιαφέρουσα ἢ περὶ αὐτῆς ἔρευνα καὶ μελέτη.

* *
*

Τὸ Φυσικὸν δίκαιον ἀντικείμενον ἔχει τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῶν ἠθικῶν ἐκείνων νόμων, τῶν συνδεόντων τὸν κοινωνικὸν διάκοσμον, οἵτινες εἶνε οἱ ὅροι τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος· ὁ λέγων δίκαιον, ἐννοεῖ ζωὴν, κίνησιν, ἀρμονίαν· ἀλλὰ τὸ δίκαιον τοῦτο δέον νὰ ζητηθῆ, οὐχὶ ἐν φανταστικῇ τινί, ἔξω τῆς κοινωνικῆς τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως, εἰκόνη, καθὰ ὠνειροπόλησαν πολιτειολόγοι τινές, ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, (Πλάτων, Μῶρος, Ρουσσώ), ἀλλ' ἐν πραγματικῇ καὶ ὑφισταμένῃ κοινωνίᾳ ἀνθρώπων· ἐντεῦθεν ἡ ἐπιστήμη δέον νὰ μελετᾷ τὸ δίκαιον, οἷον ἐν τῇ πραγματικῇ αὐτοῦ φύσει ἐμφανίζεται καὶ ἀναπτύσσεται ἐν τῇ κοινωνίᾳ, οὐχὶ δὲ οἷον παρίσταται ἐν τῇ φυσικῇ τοῦ ἀνθρώπου καταστάσει, πρὶν ἢ δῆθεν οὗτος εἰσέλθῃ εἰς κοινωνικὸν βίον, ὡς ἐπρέσβευεν ἡ ἀρχαιοτέρα τοῦ δικαίου σχολή, δημιουργή-